

Агатангел Кримський. Історія Туреччини, - 2-е вид. випр., - Київ - Львів: Олір, 1996. - С. 14-15; 11. Також там - С. 14; 12. Гуржій І.О. Україна і Близький та Середній Схід. - К.: Наукова думка, 1968. - С. 39; 13. Древнерусское государство и его международное значение / А.П. Новосельцев, В.Т. Пашуто, Л.В. Черенин, В.П. Шушарин / Под. ред. К.М.Удагина. - Москва: Международные отношения, 1965.- С.559 - 562; 14. Також там - С.560 - 562; 15. Бережинський В.Г. Походи Київської Русі на Каспій. - К.: Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України, 2000.- С.25; 16. Шекера І.М. Міжнародні зв'язки Київської Русі. - К.: Видавництва Академії Наук УРСР, 1963. - С. 199; 17. Також там - С. 70; 18. Бережинський В.Г. Походи Київської Русі на Каспій. - К.: Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України, 2000.- С. 4-7; 19. Шекера І.М. Міжнародні зв'язки Київської Русі. - С. 92; 20. Також там - С. 150-154; 21. Гуржій І.О. Україна і Близький та Середній Схід. - С. 26-29; 22. Гуржій І.О. Вказана праця. - С. 29.

О.К. Струкевич

СТАВЛЕННЯ СТАРШИН ГЕТЬМАНЩИНИ ДО ПРЕДСТАВНИКІВ МОСКОВСЬКОЇ ЕЛІТИ

Звільнення історичної науки від тиску відомої ідеологічної доктрини, а ще більше від тиску великодержавного російського націоналізму, прикритого комуністичним месіанством¹, створило сприятливі умови для об'єктивного дослідження реалій історичного співіснування українського та російського народів, їхніх держав. Це, звичайно, стосується й доби Української козацької держави, витвореної генієм Б.Хмельницького.

Початковою академічною віхою у дослідженні даного питання слід, безперечно, визначити працю М.Костомарова „Две русские народности”. До істотних відмінностей українського і російського народів він включив відмінності побутового, соціально-психологічного, духовного та ідейно-політичного змісту².

Прояви вищості культурно-духовної сфери українців щодо росіян підкреслив у епілозі роману до російського перекладу роману „Чорна рада” П.Куліш³. Разом з тим, він, не сприймаючи політичної організації Гетьманщини, виправдовував імперську політику російського царату щодо Української козацької держави⁴. Так само політику царату щодо українських старшин та їх політичної організації виправдовував О.Лазаревський. Він був переконаний, що українську соціальну верхівку „в прагненні її до остаточного рабського пригноблення народу, міг стримувати тільки суворий нагляд Великоросійських чиновників”⁵.

Як національну трагедію для українців потрактував приєднання України до Росії В.Антонович, вважаючи, що це обумовили такі внутрішньополітичні фактори, як відсутність „грунтової цивілізації”, „міцної дисципліни”⁶, а головне – „відсутність державницького інстинкту”⁷. Народники пізнішого часу, що активно працювали на зламі ХІХ – ХХ ст., частіше приходили до висновків, що вирішальну роль зіграли не внутрішні, а зовнішньополітичні чинники і, щонайперше, застосування сили як вирішального засобу реалізації ідеї „русского государственного единства”. Серед них слід насамперед назвати О.Єфименко⁸, А.Маркевича⁹, В.Павелка¹⁰.

Тоді ж з'явилися праці, які містили аналіз змісту стосунків між російськими урядовцями й офіцерством та українськими селянами. Це насамперед роботи В.Барвінського та Д.Міллера, які показали цілий ряд типових зловживань стосовно українських мешканців міст і сіл¹¹. Цю ж тему, але уже без побутових, морально-психологічних подробиць, висвітлив М.Максимович, зібравши матеріал про те, як на українців Лівобережжя ліг тягар забезпечення російських військ, число яких все збільшувалося протягом ХVІІІ ст.¹²

Кінець ХІХ – перші десятиліття ХХ ст. в українській історіографії ознаменувалися виникненням і утвердженням державницької концепції. Зрозуміло, що її методологічні засади стали інструментом дослідження українсько-російських стосунків. Особливий внесок у їх вивчення зробив М.Драгоманов. У праці „Пропавший час. Українці під московським царством” він розглянув цілий ряд аспектів політичної історії України в 1654-1876 рр. і серед них виділив такий важливий аспект українсько-російських взаємин, як сприйняття суспільно-політичного устрою Російської держави українським суспільством¹³.

Загалом характерними рисами цього періоду розвитку історіографії стали: підкреслення самобутності історичного розвитку українського етносу; особливості суспільно-політичного устрою Української козацької держави; їх несумісність з соціальними порядками та монархічним державним ладом північного сусіда. При дослідженні міжнародних зв'язків Української держави предметом

досліджень стали умови входження України до складу московської держави, обґрунтовувалися юридичні підвалини українсько-російського союзу, розвиток українсько-російських відносин в умовах інкорпораційної політики російського уряду щодо України у XVIII ст., роль російського самодержавства та українського гетьманату в процесі формування нової української аристократії¹⁴. Після радянського періоду сучасні українські історики у рамках відновлення історичної правди, спростування радянських фальсифікацій ще раз змушені були підняти названі питання уже на рівні сучасної методології та базі напрацювань державної школи та істориків діаспори.

Визначаючи стан висвітлення в історіографії проблеми розвитку українсько-російських стосунків, сучасні дослідники-історіографи стверджують, що „на різних історіографічних відрізках часу найбільшою популярністю у науковців користувалася проблематика, пов'язана із дослідженням їхнього політичного зрізу”. Сьогодні серед ряду питань українсько-російської взаємодії все більше „актуалізується необхідність наукової розробки такого важливого аспекту українсько-російських відносин, як формування стереотипу сприйняття українця в свідомості росіянина і навпаки – оформлення образу росіянина в уявленні українського народу”¹⁵.

Завданням свого дослідження ми обираємо саме з'ясування ставлення українських старшин до московських/російських урядовців та військових.

Погоджуючись на підданство тому чи іншому монархові-протекторові, українська еліта в жодному разі не визнавала права на урядування в Україні іноетнічного чиновництва. Дана орієнтація абсолютно чітко фіксувалася уже в березні 1648 р. у листі Б.Хмельницького до коронного гетьмана М.Потоцького. Опіраючись на волю козацького загалу, гетьман, серед ряду вимог, вказував на необхідність усунення з полків усіх старшин-“ляхів”, повну їх заміну урядовцями “лише з їх народу”¹⁶. Вимогу здійснювати в Україні владу виключно зусиллями української політичної еліти у пунктах 1, 3, 4, містив і Переяславсько-Московський договір 1654 р.¹⁷.

У межах даної орієнтації будували свої взаємини з представниками московської еліти й наступники Б.Хмельницького. Як передавали 2 січня 1659 р. московські посланці слова І.Виговського: “Присягав він гетьман на тому, що йому бути у царської величності бути в підданстві, а не на тому, щоб бути Московським воеводам в містах і щоб Москалям панувати; ніколи того не буде”¹⁸.

Заперечення можливості урядувати в Україні для представників польської політичної еліти обґрунтовувалося посиленнями на історичний досвід взаємодії українського суспільства та польських урядовців. Так, коли польські чиновники у переговорах з правобережною старшиною на початку 1671 р. з приводу визнання протекції польського короля вдалися в своїх обіцянках до неконкретного формулювання: „як було перед війною”, українську сторону це не задовольнило принципово. „Адже тоді, – писали генеральні судді, – не тільки гетьман чи полковник, але й найменший староста та ревізор був поляк, через що Військо терпіло великі утиски й мусило з такого ярма визволятися”¹⁹.

Як тільки українські старшини зустрілися з першими ж спробами російського уряду за допомогою інституту воевод перебрати на себе управління українськими справами, орієнтації стосовно польських урядовців зразу ж були екстрапольовані на московських службовців. Так, влітку 1658 р. Самійло Виговський з приводу заяв М.Пушкаря про допущення в Україну „государевих воевод” попереджав московського посла П.Скуратова: „Було те і при королях Польських, що були Лядські полковники, а з ними Ляхів чоловік по десять: через те і міжусобиця виникла, полковників і Ляхів побили”²⁰.

Сам факт урядування в Україні-Гетьманщині представників інших еліт українські старшини оцінювали як порушення прав та вольностей: “Звичай у вас такий, щоб все вчинити зі своєї волі... І за королів Польських так же було: як почали було вольності наші ламати, так за те і стало”²¹. Так порушення прав і вольностей, які у даному випадку представник української еліти розглядав як природне право старшинства урядувати у межах ним організованого політичного тіла, стали причиною загострення взаємин з московською елітою, котра, використовуючи статус свого монарха стосовно України, вдалася до спроб негайного підпорядкування українського суспільства його ресурсів собі. Як наслідок, взаємини між елітами з самих початків їх стосунків набули конфронтаційного змісту. У жовтні 1657 р. на старшинській раді в Корсуні полковники "Зеленський, Богун і третій... казали гетьману і начальним людям: бути нам у царської величності неможливо

тому: хоча він, государ, до нас і милостивий, тільки начальні його государеві люди до нас не добрі і наговорять государя на те, щоб привести нас у всіляку неволю і пожитки наші у нас відняти”²².

Коли ж приєднання стало доконаним фактом, українська еліта завжди підкреслювала свою непідлеглість будь-яким представникам російського суспільства. Це слід пов’язувати передусім з тим, що у міждержавних стосунках українські старшини розглядали себе повністю рівноправними з московськими служилими людьми. Так, П.Дорошенко 12 лютого 1669 р. звернувся до Г.Ромодановського з протестом на той факт, що російський воєвода через його голову таємно листувався з чернігівським полковником, наказним гетьманом Д.Многогришним. За аргумент проти такого ігнорування гетьман використав підкреслення рівності: „...Що не мало б чинитись, оскільки ми є християни рівні і єдинокупельно і єдиним миром у святому хрещенні помазані брати”²³. Але особливих сентиментів з приводу „братства во Христі” в українській еліті не виникало. Вказівка на братство подавалася у контексті вимоги на визнання за українцями рівноправності. Оскільки цього не спостерігалось, гетьман П.Дорошенко вважав за доцільне діяти жорстко паритетно.

В українських старшин сформувалася чітка позиція на підданство цареві і заперечення будь-якої причетності представників московських властей до управління українськими справами. Типовим прикладом тут може послугувати лист 24 червня 1662 р. до царя від наказного гетьмана Я.Сомка. Додавши до свого звернення й листа Г.Ромодановського до Зінківського полку про надання воєводі 300 підвод та 50 провідників, гетьман просив царя надіслати Г.Ромодановському указ, „щоб про те припинив і в наші військові права Запорозькі не вступався... хай своєї дорученої справи від в. ц. в-ті береже...”²⁴

У рамках даної орієнтації демонстративне здивування-неприйняття проявляв також І.Мазепа, реагуючи у січні 1691 р. на спроби київського воєводи М.Ромодановського давати наказ київському сотникові І.Бутримі: “І він Гетьман дуже тому дивується: для чого він боярин і воєвода до київського сотника... пам’ять прислав [і] не описався про те з ним Гетьманом та з полковником Київським. А йому до того сотника і справи немає”²⁵.

Невизнання над собою влади представників російської еліти було незаперечною нормою до Полтави. Далі відбувся надлом (але не злам) на користь виключно вищих сановників. (Проте поступка з українського боку все-таки передбачала участь російського/українського монарха, який мав своїм указом призначати ту чи іншу особу з російської еліти.) І.Скоропадському довелося погодитися з вимогою радитися в українських справах з царським резидентом. Проте і в такому випадку участь того передбачалася у спільному з гетьманом прийнятті рішень щодо загальних питань, але не питань поточного адміністрування. Тут позиція українських старшин залишалася незмінною: вони не погоджувалися з намірами російських урядовців домінувати у політичній системі Гетьманщини.

На недопущення втручання російських урядовців в Українські справи були спрямовані також зусилля П.Полуботка та генеральних старшин. У щоденнику Генеральної Військової канцелярії (далі: ГВК) за 3 грудня 1722 р. ми зустрічаємо запис про те, що вони домоглися царського указу „такого, щоб про важливі справи, до всієї Малоросії стосованих, коли доведеться мати які ради, ознаймувати одному п. бригадиру (Вельямінову – О.С.) і чинити з ним за порадою, як за покійного гетьмана Скоропадського бувало... а колегії в те не втручатися”²⁶. Старшини домоглися й того, що Малоросійська колегія перестала звертатися до ГВК указами (формами діловодства розпорядчого змісту, якими звертався вищий орган до підпорядкованого) і для спілкування з нею стала використовувати промеморії (як до органу, що не є субординаційно підлеглим)²⁷. У спілкування з Малоросійською колегією дану форму діловодства використовувала й Генеральна Військова Канцелярія.

Визнання участі призначеного монархом урядовця у „радженні” з гетьманом українських справ зовсім не пов’язувалося з готовністю визнати за емісаром права очолити політичну систему Гетьманщини. Яскравим проявом такої орієнтації є активний опір у травні-червні 1733 р. хворого Д.Апостола та генеральних старшин спробам кн. А.Шаховського та генерала С.Наришкіна підпорядкувати останньому справу прийняття політичних рішень у Гетьманщині²⁸.

Погодившись з причетністю призначеного імператрицею С.Наришкіна до “правління всіляких військових і громадянських в Малій Росії порядків”, рішення стосовно яких мали здійснюватися гетьманом “за порадою спільно” з генералом, українська політична еліта не визнавала домагань

російського генерала на час хвороби гетьмана перетворитися в одноособового главу краю, про що, таємно від російського емісара, підготувала відповідне прохання до імператриці.

Стосовно ж усіх питань поточного адміністративно-політичного життя орієнтації української еліти залишалися незмінними. Так, наприклад, проект „Прав, за якими судиться малоросійський народ”, початий за Д.Апостола, ще раз переглянутий та обговорений за К.Розумовського, і „Прохання малоросійського шляхетства...” 1763 р. фіксували вимогу про недопущення російського чиновництва й офіцерства до втручання в справи Гетьманщини²⁹. Яскравим емоційним проявом даної орієнтації може бути „Розмова Великої Росії з Малоросією” перекладача Генеральної Військової канцелярії С.Дівовича. У різкій формі, сповненій сарказму, автор відверто висміював представників російського суспільства за їх спроби перебрати на себе управління українськими справами³⁰.

Серед орієнтацій на російське чиновництво, особливо протягом перших десятиліть існування України-Гетьманщини, виділяються й орієнтації на підпорядкування представників московської еліти українським нормам співжиття за допомогою каральних засобів. Один з таких фактів засвідчує повідомлення до Москви посла В.Кікіна про те, що на початку 1667 р. полтавський полковник розпорядився „побивати до смерті” усіх тих, хто під час ярмарків збиратиме податки на користь воеводи. Крім того, за свідченням гінця, що доставив листа до Москви, полковник, очевидно для недопущення можливих порушень з боку московитян, „у Полтаві, в трьох слободах виставив варту свого полку козаків по п’ятдесят чоловік в слободі”³¹.

Орієнтацією на готовність карати представників московської політичної еліти фізично 13 вересня 1671 р. був наповнений лист чернігівського полковника В.Многрішного до Л.Полуботка з приводу затриманих останнім московських чиновників: „...Це є піддячий [, що] до зачаття війни Брюховецького, його милості, самому казав, що ще і ваших кафтанів, як і Сомкових, не закаємося носити... Того ж піддячого, за наказом цього листа, вийнявши з тюрми і давши вину, надгніти живоття, киями не бий, щоб не було синяків, але так потримай в руках, щоб не забув довіку”³². Л.Полуботок наказ виконав, покаравши піддячого батогом³³. Проте реалізація таких орієнтацій була доволі рідкою, а на середину XVIII ст. накази козацьким патрулям про покарання російських солдатів дозволяли собі видавати лише представники нижчого ешелону старшинства, як це засвідчують випадки з окремими сотниками Миргородського та Лубенського полку. Коли ті давали накази козацьким патрулям бити московських військових, у випадку зловживань „як собак”³⁴.

Насильницьке обмеження політичної суб’єктності у період постсуверенного автономізму, нехтування українських інтересів у поєднанні з зухвальствами представників московської еліти формували в старшинському середовищі різко негативні емоційні орієнтації як щодо політики Москви, так і її політичної еліти. Для прикладу наведемо лише вислови, зафіксовані у “Чолобитній генеральній старшини на Івана Самойловича”: “нерозсудлива бісівська, дурна і бридка війна Московська”, “чорти-москалі”, “дурна Москва”, “бояри непоштивої матері діти”³⁵. Показовою у даному контексті є й реакція І.Самойловича на повідомлення про скарги “москви” у Переяславі з приводу великої кількості серед них хворих та померлих: “Хоча б і всі пропали, то я б тим не печалився”³⁶.

Високий загальний культурний та освітній рівень українських старшин при постійному імперському тискові з боку московської/російської еліти сприяв формуванню в українському середовищі зверхнього ставлення до інтелектуального та професійного рівня московських урядовців. Це особливо чітко прослідковується у другій половині XVII – на початку XVIII ст.

Попри всю, не виключено, що й позірну, лояльність В.Кочубея до монаршого престолу, навіть він у записці-скарзі, адресованій московському монархові, виявляв обурення з приводу того, що новопризначений генеральний писар запідозрив його у спілкуванні з московськими урядовцями, за висловом П.Орлика, „дурними москалями” як консультантами, мовляв, недолугого старого генерального писаря: „...У чому помиляється Пан Орлик, бо я Суддя, на писарстві перебуваючи, ніколи до дурних Москалів нічого не писав, а писав до Пресвітлого Престолу Монаршого і до Синкліту”³⁷.

До речі, дана цитата знову ж засвідчує справедливність того твердження, що представники української еліти не сприймали московське чиновництво та офіцерство представниками монаршої влади в Україні. Тільки з огляду на це можна пояснити, чому формулювання „дурний москаль” не розглядалося досвідченим у міждержавному спілкуванні українським урядовцем як хоча б дуже опосередкована образа монаршої особи, та ще й у ситуації, коли від цієї особи В.Кочубей сподівався

на відновлення справедливості.

Відголосками зверхнього ставлення до російських урядовців була, вважаємо, готовність частини українських старшин взяти участь у роботі катерининської законодавчої комісії виключно у якості експертів – знавців права³⁸.

Орієнтація на монопольне право здійснювати управління власним суспільством не могла бути порушеною навіть визнанням за монархами права на завоювання. Дана орієнтація прочитується в уривку Г.Габ'янки: „...Коли, допущенням Божим, які монархи і завоювали Русь, проте від того ж народу руського старійшину в Росії постановляли і насиллям старійшин своїх від себе не насилали людям...” Щодо даного питання гадяцький полковник для прикладу наводив політику литовського великого князя Гедиміна, який, призначивши у завойованому краї князя, залишив руську еліту недоторканою у її владних функціях: „...Інші ж володарі всі від руських людей були”³⁹. Звернемо увагу й на ту деталь, що Г.Габ'янка спрямовував свої зусилля не на переконування якихось внутрішньополітичних опонентів. Тут старшини не відчували потреби комусь доводити своє право на управління. Дані зусилля спрямовувалися на адресу тодішніх головних зовнішніх опонентів, представників російської еліти.

Таким чином, потребуючи протекції-захисту і включеності монарха до системи прийняття політичних рішень і у зв'язку з цим погоджуючись на підданство, українська політична еліта ніколи не погоджувалася на втручання в українські справи іноетнічної еліти, навіть якщо мова йшла про еліту країни монарха-протектора. Тут в силу вступав природний закон захисту елітою політичного тіла, яке вона організувала, а тому здобула можливість користуватися всіма перевагами від здійснення влади над ним.

Посилення воєнно-силового тиску на еліту України-Гетьманщини примусило її поступитися на користь виключно вищих царських сановників, причетність яких до українських справ мала обов'язково узаконюватися царським указом. Проте і в таких випадках їх участь передбачалася у спільному, з найвищими репрезентантами з українського боку, прийнятті рішень щодо загальних, але не питань поточного адміністрування. Серед орієнтацій на представників іноетнічної еліти ми зустрічаємо вимоги щодо їх підпорядкування в Україні українським нормам співжиття (які, правда, з посиленням воєнного тиску послаблювалися чи, точніше, переходили в сферу інобуття політичної культури), формування щодо них різко негативних емоційних орієнтацій (особливо з огляду на їх зухвале поведіння), зверхнє ставлення до їхнього інтелектуального рівня, невизнання їх, навіть гіпотетичного, права на урядування в межах українського політичного тіла, незважаючи й на законне тоді право завоювання.

Дослідження питань сприйняття українськими урядовцями іноетнічних чиновників та військових створює перспективи для глибокого вивчення питань політичної культури українців та їх етнопатристичної ідентичності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. – К., 1998. – С. 425 – 431; 2. Костомаров Н. Две русские народности // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т. 1. – СПб., 1863; 3. Кулиш П. Черная рада: Хроника 1663 г. – СПб., 1899; 4. Кулиш П. Записки о Южной Руси. В 2-х т. – Т. 2. – СПб., 1857. – С. 174; 5. Лазаревский А. Очерки из быта Малороссии XVIII века // Русский архив. – 1871. – С. 383; 6. Антонович В. Коротка історія козаччини. – Коломия, б. р. – С. 6; 7. Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1905. – Т. III. – С.38; 8. Ефименко А. Ссылные малороссияне в Архангельской губернии (1708 – 1802) // Киевская старина. – 1882. – № 7–9. – С. 301 – 412.; 9. Маркевич А.И. Южная Русь при Екатерине II. – Одесса, 1893. – С.4, 13; 10. П-ко В. Конец старой Малороссии (1733 – 1786 год в истории Левобережной Украины) // Киевская старина. – 1905. – № 11 – 12. – С. 344; 11. Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII – XVIII вв. – Харьков, 1909. – С. 221 – 227; Миллер Д. Хозяева и постояльцы. – Харьков, 1909. – С. 2 – 8; 12. Максимович Г. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. – Нежин, 1913. – С. 107 – 118; 13. Драгоманов М. Пропавший час. Українці під Московським царством (1654 – 1876). – К., 1991. – С. 26 – 44; 14. Українсько-російські відносини в історіографічних концепціях другої половини XIX – початку XXI ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 504 – 505; 15. Там само. – С. 521 – 522; 16. Цит. за: Ковальський Н.П., Мыцьк Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI – XVII вв. – С. 48; 17. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.IX. – Кн.1. – С. 785 – 786; 18. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной Руси (далі: Акты ЮЗР). – Т. 7. – С. 271; 19. Цит. За: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і

політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – 335; 20. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 126; 21. Там само; 22. Там само. – С. 43–44; 23. Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 74; 24. Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 112; 25. Звідомлення Л.О.Окиншевича про відрядження до Москви (травень – липень року 1926) // Праці комісії для виучування західно-руського та українського права. – Вип. 3. – К., 1927. – С. 344 – 345; 26. Лазаревский А.Отрывки из дневника Лазаревский А.М. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722-23 годы. – К., 1897. – С. 21; 27. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1993. – С. 35, 41; 28. Листування р.1733 про бажання колегії генеральної старшини здобути по смерті Апостола урядування Гетьманщиною // Праці комісії для виучування західно-руського та українського права. – Вип. 3. – С. 363; 29. Права, по которым судится малороссийский народ 1743. – К., 1879. – С. 44; Прошение малороссийского шляхетства 1763 г. // Український історичний журнал – 1993. – № 7-8 – С. 93; 30. Дівович С. Розговор Великої Росії з Малою Росією // Українська література ХУІІІ ст. – К., 1983. – С. 396; 31. Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 181; 32. Акты ЮЗР. – Т.9. – С. 729; 33. Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 727; 34. Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII – XVIII вв. – Харьков, 1909. – С. 229; 35. Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. – Ч. I. – М. 1858. – С. 300 – 301; 36. Там само. – С. 302; 37. Там само. – Ч. II. – М. 1859. – С. 149; 38. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1965. – Кн. XIV. – Т. 27. – С. 40; 39. Лазаревский А. Опущенная в печати страница из летописи Граб янки // Киевская старина. – 1894. – № 11. – С. 297 – 298.

Т.О. Шахрай

ЕВОЛЮЦІЯ ДВОРЯНСЬКО-ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Через домінування класового підходу у вивченні минулого радянська історична наука майже не займалась дослідженням господарської діяльності людей, які належали до “експлуататорських класів”, хоча цілком очевидно, що історія дворянства невіддільна від історії всього суспільства, а особливо від його економічного життя.

Волинська губернія на початок ХХ століття була економічним регіоном з досить розвинутими ринковими відносинами. Землевласники виявляли чималу ініціативу і підприємливість у розвитку сільського господарства. Їх господарства спеціалізувались переважно на виробництві зерна та цукрових буряків – вони працювали виключно на ринок. Особливо міцним в регіоні було коріння польських латифундистів. Поміщики, будучи панівною силою в економіці краю, тримали в своїх руках і керівні посади в адміністративному апараті, і уперто відстоювали свої привілеї.

Дана стаття присвячена з’ясуванню змін та трансформування дворянсько-поміщицького землеволодіння на Волині, яке протягом століть відіграло велику роль в економічному житті краю і всієї України.

Для вивчення вказаної проблеми, важливе значення мають матеріали першого Всеросійського перепису 1897 р.¹, а також матеріали вміщені в розмаїтих оглядах Волинської губернії². Висвітленню соціального та національного складу дворянства краю сприяють публікації працівників Генерального штабу російської армії, які проводили офіційні дослідження в галузі регіоналістики. Так, А.Забеліним був укладений загальний військово-статистичний огляд Волинської губернії³. Процес колонізації дворянства посів значне місце у дослідженні викладача Волинської духовної семінарії М.Теодоровича⁴. Йому належить фундаментальна праця, у написанні якої брало участь духовенство епархії. Тут ми знаходимо важливу інформацію про спольщення відомих історичних родин Волині.

Особливої уваги заслуговують дослідження Данієля Бовуа⁵. В працях „Шляхтич, кріпак та ревізор”, “Битва за землю в Україні. 1863 – 1914 рр. Поляки в соціо-етнічних конфліктах” вчений зробив спробу подати типологію соціально-економічних конфліктів у контексті трьохсторонніх відносин: українці-росіяни-поляки. На жаль, сконцентрувавши увагу на соціально-економічних конфліктах, автор залишив поза увагою процес перетворення магнатських латифундій на капіталістичні підприємства.

У праці І.Полякова⁶ найбільш повно серед дослідників ХІХ ст. прослідковується характеристика приватного землеволодіння в Волинській губернії, при цьому наводиться статистика польського землеволодіння. Автор робить висновок, що “в силу історичних обставин, кращі землі, нерідко в кілька десятків тис. десятин кожна, належала польським магнатам”⁷. Процес скорочення земельного фонду волинської заможної шляхти після січневого повстання 1863 р. висвітлена в праці сучасних дослідників П.Олешко та Т.Панишко⁸.

Отже, пропонується тема досі не була предметом спеціального розгляду, хоча так чи інакше привертала увагу дослідників.